

М.О. Ноздріна

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

Послідовне здійснення в Україні судово-правової реформи вимагає комплексного відновлення всіх галузей законодавства, у тому числі і кримінально-процесуального. Конституція України проголошує, що людина, його життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю, і, у зв'язку з цим, основним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав та свобод людини. Це обумовлює необхідність приведення положень діючого кримінально-процесуального законодавства у відповідність з конституційними нормами. При цьому представляється актуальною, з погляду забезпечення захисту невід'ємних прав людини на свободу, невтручання в особисте життя, гарантування недоторканності житла і т.д., розробка та визначення сучасною наукою кримінального процесу принципів кримінального провадження.

У результаті законотворчої діяльності, яка ведеться в цьому напрямку, у Главі II Проекту КПК України 2003 р. пропонується перелік принципів кримінального процесу та розкривається їх зміст. Однак, її назва – «Засади кримінального провадження» – викликає полеміку серед членів робочої групи по підготовці Проекту КПК України. Так, О.М. Бандурка пропонує у назві Глави II слово «засади» змінити словом «принципи» [1, с.27], оскільки термін «принцип» – від лат. *principium* – начало, основа¹, якій широко застосовується у юридичній термінології, найбільше повно характеризує основи кримінального провадження.

Оскільки термін «принцип» має кілька значень, то існуюча полісемія неминуче відображається на різноманітні наукових інтерпретацій термінології, присвяченої принципам. Навіть усередині окремих наукових галузей правових

наук та інших близьких до них гуманітарних наук немає єдності поглядів на їхнє тлумачення. Кримінально-процесуальній науці також властивий плюралістичний підхід до принципів і через те велика кількість дефініцій останніх. Разом з тим, зазначене різноманіття формулювань цілком може бути згруповане в три концептуальних підходи: правовий, практичний і інтегративний [2, с. 401] (комплексний).

Правовий підхід акцентує увагу на правовій стороні принципів кримінального процесу. У його рамках поняття принципу кримінального процесу означає – правила, керівні нормативні вимоги, що лежать в основі всієї системи норм кримінально-процесуального права і регульованого ним порядку слідчої, судової і прокурорської діяльності [3, с.26]. Таким чином,

---

¹ У залежності від контексту, термін «принцип» може бути витлумачений як: (1) основне, вихідне положення якої-небудь теорії, учення; (2) керівна ідея, основне правило діяльності; (3) внутрішні переконання, погляд на речі, що визначають норму поведінки; (4) привило, норма, переконання покладене в основу якої-небудь діяльності [2, с.941].

принципи саме кримінального процесу з'являються як проекція загально-правових принципів на відносини, що регулюються кримінально-процесуальним правом. Зі сказаного можна зробити висновок про те, що кожний принцип кримінального процесу структурно входить у відповідний йому загальноправовий принцип права. Сутність принципу, таким чином, зводиться до розуміння його, як основного начала галузі кримінально-процесуального права, заснованого на загальних принципах права, що впливають у свою чергу з «генеральних ідей волі та справедливості, відправних начал, незаперечних вимог, які пред'являються до учасників суспільних відносин з метою гармонічного сполучення індивідуальних, групових та суспільних інтересів» [4, с.240–245]. Отже, принцип кримінально-процесуального права виражає сутність норм і правил поведінки, санкціонованих державою і регламентуючих провадження по кримінальних справах.

При практичному підході – принципи кримінального процесу з'являються як основні правила кримінально-процесуальної діяльності. Даний підхід характеризує принцип кримінального процесу з позицій: впливу на кримінально-процесуальну діяльність і осіб, її здійснюючих; природних законів суспільного розвитку. Так, учені-процесуалісти ХІХ ст. вважали, що принцип у власному розумінні, як начало керівне – начало скоріше мистецтва, діяльності, моральності і т.п., ніж науки. «Принцип у цьому розумінні щось дуже мідливе; він стосується явищ, наскільки вони піддаються зовнішньому впливу, зміні; явища переробляються на відомий лад, навіть створюються заради принципу – «принцип», тобто явище, приводиться у відповідність з відомою загальною думкою. Природний закон теж можна назвати принципом, це теж загальна думка, що проходить через ряд явищ, але вона не ззовні прикладається до них, а укладається в постійному їхньому співвідношенні. Закон сам собі прокладає шлях» [5, с.2]. Приведене розуміння принципу представляється нам занадто абстрактним. У ньому, по суті, «ідеалізується» як сам принцип, так і середовище його походження.

У ХХ ст. прихильники аналізованого підходу вважають, що «свій регулюючий вплив на правозастосувальну практику можуть справляти і такі правові ідеї-принципи, які не закріплені в процесуальному законі. Більш того, процесуальні дії і відносини визначаються ідеями-принципами, які не є правовими і специфічними для кримінального процесу (гуманізм, справедливості). Ці загальні соціальні принципи або зовсім не закріплюються в тексті процесуальних законів у вигляді адекватних термінів і словесних формулювань, або одержують у них лише частковий прояв» [6, с.137]. Наведена цитата містить, на нашу думку, цілий ряд спірних моментів: у ній не враховуються зовнішні фактори, що впливають на принципи кримінального процесу і перетворюють їх з абстракцій теорії кримінального процесу в технологію кримінально-процесуальної діяльності.

Ми думаємо, що вірніше б було розглядати принципи кримінального процесу в тісному зв'язку з правовою системою суспільства, за допомогою якої принципи кримінального процесу впливають на кримінально-процесуальні відносини. Ігнорування правової грані в понятті принципу кримінального процесу збіднює його зміст і ускладнює практичну реалізацію.

Інтегративний (комплексний) підхід акумулює в собі кращі положення двох попередніх підходів. У його рамках принципи кримінального процесу розглядаються як принципи кримінально-процесуальної діяльності, опосередковані правовими нормами.

У середині 60-х рр. XX ст. був запропонований специфічний підхід до дослідження питання про двоякий характер розгляду принципів кримінального процесу, відповідно до якого «керівна ідея (принцип) у галузі кримінального процесу залишається принципом кримінального процесу навіть у тому випадку, якщо він прямо ще не сформульований ні в якому нормативному акті» [7, с.194]. З іншого боку, принципи кримінального процесу і, отже, опосередковані правовими нормами, впливають на їхнє розуміння. «Принципи, – відзначається далі, – виробляються не законодавцем. Законодавець одержує їх у готовому виді. Принципи виробляються наукою. Абстрагування загальних положень з об'єктивної реальності – це функція наукового мислення. ...Після того, як принцип закріплений у законі, його вплив на право і практичну діяльність підсилюється» [7, с.195].

Достоїнство названого підходу полягає, у першу чергу, у тому, що у визначенні принципу кримінального процесу вкладаються світоглядні ідеї щодо належного в організації та динамічності кримінально-процесуальної діяльності. У цьому підході знаходять компроміс «світоглядні ідеї судоустрою і судочинства, об'єднані єдиною метою кримінального процесу» [8, с.23].

Інтегративний (комплексний) підхід якісно відрізняється від правового і практичного: будучи підсумовані, елементи названих підходів знайшли нові властивості. Таким чином, можна з повною відповідальністю говорити про те, що інтегративний (комплексний) підхід розкриває сутність принципів кримінального процесу на більш високому науковому рівні. Варто помітити, що інтерес учених-процесуалістів до інтегративного підходу у визначенні принципів проявився ще в дореволюційний період [9; 10, с.32–34, 48–49, 57]. Вважалось, що не можна змішувати закон з юридичним принципом. Формула закону – це відношення, установлене не людиною, але природою. ... Юридичний принцип виражає собою явище історії або права, точніше, деяку сукупність історичних юридичних явищ. Юридичний принцип служить формулою, що визначає так чи інакше відому групу правових відносин і відповідних їм правових постанов ... Юридичний принцип указує на те, що повинне бути; закон – на те, що є в силу властивостей людини, суспільства, світу» [9, с.15–17]. Для нас очевидно, що категорія «юридичний принцип» відповідає правовому підходу, а категорія «закон» – реальному процесуальному буттю, тобто цілком вписується в практичний підхід.

Принципи кримінального процесу у вузькому і широкому розумінні. Розуміння принципів кримінального процесу безпосередньо зв'язано з обсягом інформації, вкладеним у поняття самого кримінального процесу. В даний час можна говорити про наявність вузького і широкого розуміння принципів кримінального процесу. Прихильники вузького розуміння самого кримінального процесу дотримувалися думки, відповідно до якої кримінальним процесом може називатися тільки судовий розгляд. Зазначеній позиції відповідає настільки ж вузьке розуміння принципів, які ототожню-

ються з принципами правосуддя по кримінальних справах. З цієї позиції принципи кримінального процесу розуміються як основні, керівні начала. Приведена концепція розуміння принципів була характерна для радянського кримінального процесу. Представники зазначеної концепції вважають, що принципи або основні начала кримінального процесу – це такі основні положення кримінального судочинства, які гарантують, що судова істина буде виявлена, закон буде застосований, по кожній зі сторін буде винесене рішення, що відповідає її діянню, і досягнення бажаного результату здійсниться за допомогою правосуддя. Діяльність же органів досудового слідства і прокурора цими авторами не визнається засобом установлення справжнього знання про злочин і, отже, не вимагає кримінально-процесуальної регламентації. Органи досудового слідства і прокурор розглядаються в рамках цієї концепції як помічники сторони обвинувачення, що здійснює свою функцію в повному обсязі в судових стадіях [11, с. 13; 12, с.70–73; 13]. Як не дивно, але зазначена точка зору мала своїх прихильників і серед учених-процесуалістів радянського періоду. Подібний погляд на сутність природи кримінального процесу висловлював М.С. Строгович [14, с.125].

На відміну від прихильників вузького розуміння, прихильники широкого розуміння принципів кримінального процесу розглядають процесуальну діяльність органів досудового слідства і прокурора в рамках кримінального процесу. Так, прокурор і органи досудового слідства не ставляться в процесуальне положення сторони на досудових стадіях. На цих стадіях послідовно здійснюється розшукова діяльність. Діяльність органів досудового слідства і прокурора фактично злиті. Вони здійснюють свою діяльність на досудових стадіях не тільки для встановлення обставин, які викривають особу в здійсненні злочину, або обтяжуючих його відповідальність, але і виправдуючих його, або зм'якшуючих його відповідальність. Відповідно до цієї концепції «принципи виражають сутність і зміст кримінального процесу, характеризують найважливіші його властивості і якісні риси, предмет і метод правового регулювання» [15, с.88], вони «пронизують усі стадії кримінального процесу і являють собою світоглядні ідеї щодо належного у кримінальному процесі, що визначили його найбільш істотні риси» [7, с.193; 16, с.80–82; 17, с.16; 18, с.68].

Отже, розглянувши розуміння принципів кримінального процесу різними авторами у вузькому і широкому змісті, визнаємо, що розуміння принципів у вузькому змісті для нас також прийнятнo, оскільки ряд принципів (наприклад, змагальності та диспозитивності, безпосередності дослідження доказів) виявляється не тільки в досудовому провадженні, а також має прояв в судових стадіях. У той же час, говорячи про загальне розуміння сутності і значення принципів у кримінальному процесі, ми підтримуємо точку зору прихильників широкого розуміння принципів кримінального процесу. Справа в тім, що найбільше число порушень прав і законних інтересів суб'єктів, що залучаються до кримінально-процесуальної діяльності, допускається саме на досудових стадіях і тому особливого значення набуває не тільки законодавче закріплення процесуальних форм розсліду-

вання, але й «насичення» його аурою основних кримінально-процесуальних принципів.

Таким чином, відповідно до розглянутих нами концептуальних підходів слід визначити, що принципи кримінального процесу:

1) виражають сутність норм і правил поведінки, санкціонованих державою і регламентуючих провадження у кримінальних справах;

2) знаходяться у тісному зв'язку з правовою системою суспільства, за допомогою якої впливають на кримінально-процесуальні відносини;

3) з'являються як основні правила кримінально-процесуальної діяльності, опосередковані правовими нормами;

4) містять у собі світоглядні ідеї щодо належного в організації та діяльності кримінально-процесуальної діяльності.

Список літератури: 1. Верховна Рада України. Порівняльна таблиця до проекту Кримінально-процесуального кодексу України (частина 1) 06.09.2003. Реєстр: № 3456–1. 2. Великий тлумачний словник сучасної української мови/ Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К., 2002. 3. Якуб М.І. Демократические основы советского уголовного-процессуального права. М., 1960. 4. Скаун О.Ф. Теория государства и права: Учебник. Харьков, 2000; 5. Гольмстен А.Х. Юридические исследования и статьи. СПб., 1894. Т.2. 6. Курс советского уголовного процесса. Общая часть/ Под ред. А.Д. Бойкова и И.И. Карпеца. М., 1989. 7. Томин В. Т. О понятии принципа советского уголовного процесса // Труды Высшей школы МООП РСФСР. М., 1965. Вып. 12. 8. Практикум по советскому уголовному процессу/ Под ред. В.Т. Томина и Г.Н. Козырева. Горький, 1988. Вып. 1. 9. Муромцев С. Определение и основное разделение права. М., 1879. 10. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. СПб., 1894. 11. Духовской М.В. Из лекций по уголовному процессу. М., 1895. 12. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. СПб., 1899. 13. Викторский С.И. Русский уголовный процесс. М., 1997. 14. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса. М., 1968. 15. Уголовный процесс/ Под ред. Лупинской Г.А. М., 1995. 16. Городилов В.В. О понятии принципа советского уголовного процесса// Научные труды Омской высшей школы милиции МВД СССР. Омск, 1969. Вып. 5. 17. Добровольская Т.Н. Принципы советского уголовного процесса (вопросы теории и практики). М., 1971. 18. Тыричев И.В. Принципы уголовного процесса// Уголовный процесс. М., 1983.

Надійшла до редколегії 30.03.04

К.А. Бугайчук

ЩОДО СУТНОСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ГРОМАДЯН ТА ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

Право на захист життя, здоров'я, свободи, власності й інших благ є найважливішим, природним, невід'ємним правом громадянина. Держава його легалізує, тобто формулює, уточнює обсяги, закріплює процедури реалізації, встановлює обов'язок державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб у визначений термін розглядати і вживати заходів у зв'язку зі зверненнями громадян.

Якщо юридичними нормами закріплене якесь суб'єктивне право громадян, але воно не забезпечене належним захистом, то такі норми значною